

Gerő András

A béke utolsó hónapja a Monarchia Magyarországon (1914. június 28.-1914. július 28.)

Abstract

The analysis is based on sixty newspapers and journals of the given period. It wants to show the political and everyday life of people in the last month of the peace after the assassination of Franz Ferdinand and before the declaration on war. The essay also wants to show the changing standpoint of Hungarian political elite concerning the outbreak of the war, and the cultural background of Hungarian nationalism.

Keywords: peace, war, Hungarian nationalism, István Tisza, national interest

Szarajevóban 1914. június 28-án, a Monarchia által 1908-ban a birodalom részévé tett – annektált – Bosznia fővárosában Gavrilo Princip, szerb diák megöli Ferenc Ferdinánd trónörökösét és feleségét, Chotek Zsófiát. Ez az az esemény, amire a Monarchiának reagálnia kell. A reagáláskényszer magában hordozza az általános európai háború lehetőségét. Kétségtelenül igaz, hogy ez az opció már hamarabb is létezett, de a folyamatoknak nemcsak dinamikája, hanem dramaturgiája is van. A trónörökös meggyilkolása a hosszabbtávú folyamatok dramaturgiai fordulópontját jelentette. Így tehát kiindulópontunk 1914. június 28. – miközben tudjuk, hogy az európai nagyhatalmi konstelláció és a balkáni befolyásért való küzdelem egy jóval hosszabb távú folyamat volt.¹

A másik végpont kijelölése szintén kézenfekvő, hiszen egy hónappal később, július 28-án a Monarchia követe átnyújtja a hadüzenetet Szerbiának, s megint csak a nagyhatalmi összefüggések miatt kezdetét veszi a kortársak által „nagy háborúnak” vagy egyszerűen „világháborúnak” nevezett eseménysor.

Kronológiai értelemben itt tehát egy szándékos korlátozottság érvényesül. Vizsgálódásomnak nem tárgya a Balkán feletti uralom előtörténete, és az sem, hogy a hadüzenet hosszútávon milyen következményekkel járt.

De egy másik korlátozottságot is jelezni kell: az európai összefüggéseket csak abban az értelemben tárgyalom, hogy ez miként jelent meg a korabeli magyar nyilvánosságban. Tehát adottságként tűnik fel az, amely egyébként ugyancsak folyamatában alakult ki, de a jelzett egy hónapos időszámban már meghatározó tényezőként működött.

¹ A Balkán-kérdés hosszabbtávú nemzetközi vetületéről: PALOTÁS Emil: *A Balkán-kérdés az osztrák-magyar és az orosz diplomáciában a XIX. század végén*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.

60 korabeli kiadvány cikkanyagára épül az elemzés.² Ez a 60 lap jószerivel a teljes történelmi Magyarországot felöleli, hiszen a Dunántúltól az Alföldig, Erdélytől a Felvidékig és a Délvidékig számos sajtóorgánus szerepel az összeállításban.

A béke világa

A Monarchia és benne Magyarország lakossága 1914-ben már messzi múltként élhetett meg háborús időszakot. A béke az emberek számára a lét természetes közegeként jelent meg.

Hadd tegyem ezt az állítást történetileg pontosá.

1914-et megelőzően a Monarchia utoljára 1878-ban vett részt jelentősebb katonai akcióban. Ekkor a berlini kongresszus döntése alapján megszállhatta, és meg is szállta Bosznia-Hercegovinát. A megszállás 1878. július 29-én kezdődött és október 20-án ért véget: a katonai akció még három hónapig sem tartott. A Monarchia vesztesége 7.410 fő volt. A rövid, de véresnek tekinthető megszállási folyamat a hadsereget, de nem a lakosságot érintette. Az emberek – a katonai beavatkozástól függetlenül – továbbra is éltek megszokott életüket, a harci cselekmények inkább hírként, mintsem napi realitásként épültek bele az állampolgárok életébe. Ezt megelőzően 1866-ban volt a Monarchiának része háborús cselekményekben. A poroszokkal, illetve az olaszokkal tartó háború is viszonylag rövid volt, alig több mint két hónapot vett igénybe. De ez a háború sem érintette a lakosság zömét. Megelőzőleg az 1859-es osztrák-francia-olasz háború esetében is hasonló volt a helyzet. A véres küzdelem nagyjából két és fél hónap alatt véget ért. Valójában – magyar vonatkozásban – az 1914-et megelőző utolsó nagy konfliktus, amely befolyásolta az emberek mindennapi életét utoljára 1848-49-ben volt, hiszen ekkor hosszú hónapokon át harci cselekmények zajlottak úgy, hogy ennek következményeit a lakosság is viselte.

1914 harminchat évvel volt később, mint 1878, negyvennyolc évvel utóbb, mint 1866; 1848-49-hez képest pedig hatvanöt/hatvanhat év telt el. Ha egy nemzedéket 30 évnek veszünk, bizonyosan állíthatjuk, hogy a Magyarország területén élők legalább két nemzedék óta nem szembesültek a háborúval, amivel egy háború járhat. Megalapozottan állítható: a társadalomnak csak elvont fogalmai voltak a háborúról, s gondolhatták úgy: a háború legfeljebb a békeviszonyok vitézséggel dúsított folytatása.

A béke jelentése, tartalma

² Az adott válogatott sajtóanyag hozzáférhető: *Merénylettől hadüzenetig. A béke utolsó hónapja a Monarchia Magyarországon* (1914. június 28.-1914. július 28.). Szerk., bev. tan.: GERŐ András. Első Világháborús Centenárium Emlékbizottság – Habsburg Történeti Intézet, Budapest, 2014.

De mit jelentett az emberek számára az a szó, hogy béke? Mit takarhatott a kifejezés?

A sajtóanyag alapján nem kell elvont meghatározásra törekedni: a béke az élet, az életvitel kiszámíthatóságát és egyben összetettségét jelentette. Valami olyasmit, ami alapvetően nyugalmas, de olyan szokatlan dolgokkal terhelt, ami rendszerint másokkal és nem velünk történik meg. Az élet kis dolgokból áll, s ezek a kis dolgok lesznek a békében fontosak.

Ha megnézzük a sajtóanyagot, számos békebeli jelenséggel, problémával szembesülünk. Elszaporodtak a patkányok vagy éppen a pénzmapocok; a korzón sétapálcás nők tűnnek fel; a jeles művész megnősül; a népszerű író meghal; a híres természettudós 80 éves lesz; kísérleteznek a drótnélküli telefonnal; terjednek az autók; hamisítják a tejet; féltékenységből gyilkolnak; a kocsmákban verekszenek; az üzleti problémákkal küszködő kis elefántot Hévízen kúrálják; a cirkuszi vadállatok kiszabadulnak; a fürdőhelyeken zajlik az élet; a művészek között klikkharcok dúlnak; súlyos nehézséget jelent a trachoma, a TBC és a vörheny; sok a kivándorló; a külföldi paprika elnyomja a magyart; a munkások vitatkoznak, és bért követelnek; vannak, akiknek nem tetszik a hitoktatás; a futball-meccsek közérdeklődésre tartanak igényt; baj lehet a sok eső; a 60 éves aggastyán (!) megöli 55 éves feleségét; biztos recept van a szép kebelre; a banán és a kakaópor egyre népszerűbb; a muzsikusz cigányok panaszkodnak, hogy a trónörökös meggyilkolása miatt kevesebb a zenés rendezvény, és így csökken a jövedelmük; a fővárosban visszaélésügyek tűnnek fel; a szüfrazsettek folyamatosan jogaikért küzdenek; a villamos elüti a villamos-vállalat főnökét; a lovak megvadulnak; csecsemőjét egy anya megöli; elvetemült lánykereskedőkről lehet hallani; a csodakrémek hatása csodás.

A lapok tudósításaiban furcsa alakok, furcsa esetek jelennek meg.

A *Szabolcsi Hírlap* beszámol Weiss Józsefről, aki a Szatmár megyei Füllesden bérel birtokot. Ő – a hír szerint – beállított a főszolgabírószághoz, s újonnan felépült házának felszentelésére és táncmulatság megtartására kért engedélyt. Kikötötte: ő egyedül kíván részt venni mindkét rendezvényen.³ Vagy itt van az *Esti Újság* beszámolója Sebestyén Andor, városi kezelőtiszt – pontosabban szólva a hivatal – esetéről. Andor barátunk bizony sokat kocsmázott, hivatalába nemigen járt be, ezért fegyelmi vizsgálat folyt ellene. Bánatában beleugrott a Dunába. A fegyelmi eljárás azonban folyt tovább, így aztán Sebestyén Andort halála után két évvel hivatalvesztésre és az eljárási költségek megfizetésére kötelezték.⁴

Nagyjából-egészében ez maga a béke.

Még a politika is a békeidők koordinátái közötti világról szól. Ádáz par-

³ *Megőrült nagybérő.* Szabolcsi Hírlap. III. évf. 54. sz. 1914. július 8. (szerda)

⁴ *A megbüntetett öngyilkos. Hivatalvesztés –a halál után.* Esti Újság. XIX. évf. 165. sz. 1914. július 16. (csütörtök)

lamentanti konfliktusok dúlnak, a miniszterelnököt utálják, az ellenzék egyik vezetője Amerikában kampányol. A messzinek tűnő albán függetlenségi harc eseményei fontosak, de az sem kevésbé érdekes, hogy mi van Raszputyinnal, az orosz cári kegyencsel. Persze pont az utolsó békehónap az, amikor azért már a politikai témák is kissé változnak. A trónörökös meggyilkolása alkalmat ad még arra is, hogy írjanak az új trónörökösről, a későbbi Károly királyról, s arról, hogy az uralkodóknak, illetve a trónörökösöknek van-e életbiztosításuk, és ha van, az milyen összegekről szól. A háborús légkör előszele mégis megjelenik. Elindul a harcias, ámde jogosnak érzett kardcsörtetés, fokozatosan kezd kialakulni egyfajta kémhisztéria, s egyre parttalanabban jelenik meg a nemzetiségi gyűlölködésre utaló hang is. A szerbek mint ellenségek a románok elé kerülnek. A légkör érlelődő konfliktustól terhes. De ez még akkor is a béke, noha ez a béke változóban van. A változás nagyjából abban összegezhető, hogy a tematikájában változatos, de mégis kiszámítható békéből egyre kiszámíthatatlanabb és tematikájában is szűkülő béke lesz. Ami már majdnem olyan, mint a háború.

Amiről tudtak, s amiről nem

A hónap sajtóját végigtekintve képet kapunk arról, hogy az érdeklődő olvasó miről tudhatott, és miről nem. Nem tudhatott a magyar miniszterelnök különféle memorandumairól; nem tudhatott a háború lehetőségét illető, a hatalmi eliten belüli eltérő álláspontokról; nem tudhatott arról, hogy a német császár milyen mértékben kötelezte el magát a háború mellett; s nem érzékelhette azt sem, hogy az angol, a francia és az orosz álláspont mennyire hajlik a háború felé. Sok mindenről nem tudhatott, ami fontos volt.

Nem állíthatjuk tehát azt, hogy a sajtó a tényleges események szempontjából hűen tükrözi ennek a hónapnak a teljes történetét. Csak azt tudjuk meg, amit a korabeli olvasó is megtudhatott. Mondhatnám: ez a nézőpont visszavisz minket oda, ahová az egykoron élt újságolvasó tekintete elért.

Utólagos tudásunk különbözik a kor érdeklődőjének tudásától. Általános érvénnyel azt is jelzi, hogy az egykorú tudás mindig más – a lényegét tekintve kevesebb –, mint az utólagos ismeret. Az a tény azonban, hogy később élünk, ezért jobban tudhatjuk, hogy mi történt, nem kell, hogy önhittséggel töltsön el bennünket. Nem vagyunk okosabbak, mint az egykoriak, csak később élünk.

A kor sajtója műfaját, világnézetét tekintve sokszínű volt. A Monarchia Magyarországot a sajtószabadság jellemezte, s az idők során – az európai fejlődési irányoknak megfelelően – a sajtó egyre inkább rétegzetté vált. Az írni-olvasni tudás bővülésével egyre többen fértek hozzá a nyomtatott szóhoz.

A sajtó szabadságát a törvények garantálták. Sok politikus egyenesen túl szabadnak érezte a sajtót. Az érzetet éppen Tisza István, a regnáló miniszterelnök fordította át gyakorlati cselekvéssé. A parlament 1914. április 11-én léptette életbe az új sajtótörvényt (XIV. tc.), amely korlátozásokat vezetett

be. Akik a sajtószabadságot védték, főleg azt kifogásolták, hogy megvalósult a helyreigazítási kényszer, még abban az esetben is, ha az újság valós információt közölt, de bizonyos formai követelményeknek nem tett eleget.

A kor kritikai visszhangjában megjelent a sajtó államosításának vádja. Külföldön – Franciaországban – egyenesen azt mondták: az új törvény a magyar sajtót rosszabb helyzetbe hozza az orosznál.

Ez a sajtószabályozás volt érvényben 1914 nyarán, egészen július 24-ig. Ekkor alakult meg az a Hadi Felügyelő Bizottság, amely már előzetesen kívánta ellenőrizni a megjelenő kiadványokat. Jogi alapját az 1912-es LXIII. tc. képezte, amely tárgya szerint a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről szól. Ez annyit jelentett, hogy a hadiállapot beálltával felkészültek a sajtó cenzúrázására, ami egyébként a háború kitörésével be is következett. De a nyár még a sajtószabadságról szólt. Akkor is, ha az 1914-es törvényt sok kritika érte, hiszen még ez a törvény is első paragrafusában leszögezte: „*Sajtó útján mindenki szabadon közzölheti és terjesztheti gondolatait.*”

A Monarchia Magyarországnak sajtószabadságát a közönség honorálta. Sokan sokféle újságot olvastak, s mivel a sajtó piaci alapon működött, minden igényt igyekezett kielégíteni. Jól mutatja ezt a lapok példányszáma.

Az általam áttekintett lapok példányszámai igen eltérő skálán mozogtak. Nyilván egy-egy vidéki, helyi újság kevesebb olvasót vonzott, mint egy budapesti és országos terjesztésű lap. Mégis, hogy fogalmunk legyen társadalmi hatásukról, álljon itt néhány adat. Korszakunkban a *Friss Újság* 170-180 ezer, az *Esti Újság* 80-100 ezer, *Az Est* 80 ezer, a *Budapesti Hírlap* 65 ezer, a *Pesti Hírlap* 60 ezer, *Az Újság* 58 ezer, a *Pesti Napló* 45 ezer, a *Népszava* 35 ezer, a *Pester Lloyd* és a *Budapesti Napló* 15 ezer, az *Alkotmány* 9 ezer példányban jelent meg.⁵

A számok azt mutatják, hogy a különféle újságokat sokan olvasták, noha a lapok fogyasztóközönsége között jelentős eltérések voltak, ami azzal is indokolható, hogy eltérő szociológiai, illetve intellektuális karakterrel rendelkeztek, hiszen a *Friss Újság* mint bulvárlap nehezen hasonlítható össze a *Nyugat* c. folyóirattal, amely jóval 1000 alatti példányszámmal rendelkezett. Bármekkora is volt egy-egy lap olvasótábora, az emberek azért vették, mert érdekelte őket, ami benne van. A lapok tehát olvasóközönségük ízlését, érdeklődését elégítették ki, miközben formálták is fogyasztóik véleményét. Mindebből az következik, hogy a piaci alapon működő szabad sajtó alkalmas annak megítélésére, hogy mi érdekelte az embereket, és mi nem. Egyben arról is tájékoztat minket, hogy a lapok miről tudtak, és miről nem.

Utólagos tudásunk

Az első világháború kitörésének magyar politikatörténete a honi törté-

⁵ BUZINKAY Géza: *Kis magyar sajtótörténet*. <http://vmek.oszk.hu/03100/03157/03157.htm#28>; BUZINKAY Géza: *Magyar hírlaptörténet. 1848-1918*. Corvina, Budapest, 2008. 127.

nettudományban alaposan kutatott terület.⁶ Ma már nagy meglepetések nem érhetik az embert; nincs rejtőző titok, nem valószínű, hogy új és eddig ismeretlen, meghatározó mozzanatok kerüljenek napvilágra.

A magyar politikai elit viszonya az első világháború kitöréséhez nagyon könnyen és egyszerűen megválaszolható: a politikai elit egyhangúlag és egyértelműen támogatta a háborús részvételt. Tulajdonképpen itt be is fejezhetnénk a gondolatmenetet. Mindazonáltal ez az egyhangú támogatás egyfajta eredmény volt, hiszen a folyamatnak volt fejlődéstörténete, és a támogatás intenzitásában voltak különbségek. Ezekről azonban mindenképpen szót kell ejteni. De talán még fontosabb és érdekesebb az, hogy melyek voltak az aktuálpolitikai viszonyulást meghatározó, politikaivá váló, ámde kulturálisan rögzült paradigmák, amelyek nem is nagyon tettek más magatartást lehetővé.

A magyar miniszterelnök magatartása

Magyarország miniszterelnöke ekkor az 53 éves Tisza István⁷ gróf volt. Érett politikusnak számított, aki nem először töltötte be ezt a pozíciót, hiszen 1903-1905 között már volt a tisztséghez tartozó Sándor-palota lakója. 1912-13-ban a képviselőházi elnök funkcióját is betöltötte. Nagyon karakteres, nagyon következetes és nagyon makacs embernek ismerték őt – erősen elkötelezett hívei és elszánt ellenfelei egyaránt akadtak. Megosztó, de a magyar politikát megszabó személyiség volt.

Tisza éppen birtokán, Geszten pihent, amikor megtudta a trónörökös meggyilkolásának hírért. Vegyes érzései lehettek, hiszen pontosan tudta, hogy a Monarchiának valamit tennie kell, másfelől azzal is tisztában volt, hogy a magyar közvéleményben Ferenc Ferdinánd centralizáló és föderatív, az ország politikai egységét is érintő elképzelései miatt távolról sem a legnépszerűbb figura.

Július 1-jén memorandumot intézett Ferenc Józsefhez,⁸ s itt megírta, hogy végzetes hiba lenne a merényletet egy Szerbia elleni büntetőakció ürügyeként felhasználni. Úgy vélte, mivel hiányoznak az egyértelmű bizo-

⁶ A kérdéssel alaposan foglalkozott GALÁNTAI József, aki összefoglaló munkában is megírta az első világháború történetét. Ez irányú művei: *Szarajevótól a háborúig; 1914. július*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1975. illetve *Tisza és a világháború*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964. Összefoglaló munkája: *Magyarország az első világháborúban, 1914-1918*. Korona Kiadó, Budapest, 2001. Ugyancsak értékes hozzájárulás DIÓSZEGI István: *Tisza István és az első világháború*. IN: *A magyar külpolitikai útjai. Tanulmányok*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1984. 75-87. Legújabbban megjelent tanulmánykötet: *Magyarország az első világháborúban*. Szerk.: ROMSICS Ignác, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 2010.

⁷ Az utóbbi évtizedekben több életrajz is született Tisza Istvánról. PÖLÖSKEI Ferenc: *Tisza István*, Gondolat, Budapest, 1985.; VERMES Gábor: *Tisza István, Századvég*, Budapest, 1994. (Továbbiakban Vermes, 1994.); TÓKÉCZKI László: *Tisza István eszméi, politikai arca*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2000.

⁸ *Österreich-Ungarns Aussenpolitik. Von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914. Diplomatische Aktenstücke des österreichisch-ungarischen Ministeriums des Äusseren*. Szerk. Ludwig BITTNER - Hans ÜBERSBERGER. Vienna-Leipzig, 1930. VIII. kötet 248-249.

nyítékok Szerbia bűnrészességét illetően, ezért az elsietett katonai akcióval a Monarchia lenne a békebontó, ami nagyon előnytelen diplomáciai helyzetet idézne elő. Állítása szerint a Monarchia szomszédságában lévő Románia elvesztett a „hármasszövetség” számára, és a Romániának ellensúlyt jelentő Bulgária még nincs abban a helyzetben, hogy a Monarchia aktív szövetségeseiként tudjon fellépni. Azt írta, hogy a Monarchia bármikor találhat ürügyet a háborúra, azt számtalan indokkal elkezdheti, de nem most. Meg kell teremteni azt a diplomáciai konstellációt, ami a Monarchia és Németország számára a legkedvezőbb. Tisza tehát elvileg egyáltalán nem ellenezte a háborút, de úgy vélte, hogy megfelelő diplomáciai előkészítéssel kedvezőbb időpontot kell erre találni. Késznek bizonyult arra is, hogy a kedvező időponthoz ürügyet teremtsen vagy leljen fel.

Július 6-án Tisza értesült arról, hogy a német uralkodó, Vilmos császár határozott üzenetet intézett Ferenc Józsefhez.⁹ Eszerint a Monarchia egy konfliktus esetén számíthat Németország segítségére, s a Monarchiának azért kedvező az időpont, mert Szerbia szövetségese, Oroszország felkészületlen. Július 7-én, a közös minisztertanácson mindenki mással szemben Tisza kijelentette: nem adhatja hozzájárulását Szerbia megtámadásához, mert az akció diplomáciailag nincs kellőképpen előkészítve. Úgy vélte, hogy a Monarchiának Szerbiával szemben kemény, de a szerbek számára nem elfogadhatatlan követelésekkel kell fellépnie. Ezeket valószínűleg az adott helyzetben Szerbia elfogadná, s így a Monarchia balkáni presztízse emelkedne. Kifejtette azt is, hogy hosszútávon kedvezőek a Monarchia balkáni lehetőségei, hiszen Németország már hozzájárulását adta ahhoz, hogy Bulgária csatlakozzon a szövetségi rendszerhez. Ha ebbe a rendszerbe Törökország is belép, akkor Szerbia harapófogóba kerül, s a románok is rákényszerülnek arra, hogy ténylegesen visszatérjenek a Monarchiát is magában foglaló szövetségi rendszerhez.

A jegyzőkönyv szerint Tiszával szemben mindenki úgy vélte, hogy olyan ultimátumot kell intézni Szerbiához, amelyet az visszautasít, s így nyitva állhat az út a katonai megoldás előtt. Tisza közölte, amennyiben a szerbek visszautasítják az ésszerű követeléseket tartalmazó ultimátumot, ő is a háborús megoldás mellé áll.¹⁰

Július 8-án Tisza újabb memorandumot írt Ferenc Józsefhez. Itt részben megismételte már ismert érveit, de hozzátette: ha Szerbia visszautasítja a Monarchia jogos követeléseit, akkor az országot meg kell szállni, s területét adott esetben fel kell osztani Bulgária, Görögország és Albánia között. A Monarchia csak kisebb határkiigazításokra tarthat igényt.

Tiszát sok irányból akarták a háborút feltétlenül pártoló álláspontról meg-

⁹ Tisza álláspontjának változását kimerítően tárgyalja VERMES, 1994. 234-259. Szövegemenél az ő interpretációját vettem alapul.

¹⁰ *Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie (1914-1918)*. Ed.: KOMJÁTHY, Miklós, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966. 141-150. (*Protokolle* 1966.)

győzni. A fő érv az volt, hogy Németország nem nézné jó szemmel a Monarchia passzivitását, s ez óhatatlanul kihatna az Ausztria-Magyarország nagyhatalmi helyzetét biztosító német szövetségre. Tisza tisztában volt azzal, hogy a német szövetség nagyon fontos, s Magyarország pozícióját is érintené, ha a Német Birodalommal való viszony megromlana. Hatott rá az is, hogy a németek szabad utat engedtek a hármasszövetséghez való bolgár csatlakozás számára, amiről úgy vélte, hogy ellensúlyt jelenthet Romániával szemben. Ráadásul az erős német elköteleződés önmagában is visszatárhathatja Romániát attól, hogy a Monarchia ellen fellépjen, amelynek következménye Erdély megszállása, azaz a magyar állam területi integritásának megtörése lenne. A különféle konzultációk nyomán Tisza álláspontja egyértelműen elbillent a háború irányába. Úgy vélte, hogyha Románia semlegességét sikerül garantálni, akkor bele lehet vágni a háborús megoldásba. (Megjegyzem, hogy Románia augusztus 3-án deklarálta semlegességét, tehát Tisza számítása – legalábbis egy időre – megvalósult.) Egyetlenegy dologhoz ragaszkodott: a Monarchia ne tűzze ki háborús célul Szerbia annexióját. Legfeljebb kisebb határkiigazításokat tartott elképzelhetőnek.

Jól kitapintható: Tisza két dologtól tartott. Egyfelől attól félt, hogy a magyar államterület egy román katonai fellépés esetén veszélybe kerülhet, s ez Erdély elvesztését is jelentheti. Másfelől aggodalommal töltötte el az, hogyha Szerbia a Monarchia részévé válik, akkor olyan mértékben megnő a Monarchia szláv lakosságának aránya, ami fenntarthatatlanná teheti a dualista politikai szerkezetet, s így csökken a magyar befolyás ereje.

Július közepére Tisza besorolt az egyértelműen háborús álláspont hívei közé, miközben személy szerint tisztában volt azzal, hogy a lehetséges háború nagyon sok szörnyűséggel és emberi szenvedéssel járna. A július 19-i közös minisztertanácson elfogadták Tisza álláspontját a tekintetben, hogy a Monarchia nem tekinti céljának Szerbia annexióját.¹¹ A résztvevők között ugyanakkor egyetértés alakult ki a Szerbiához küldendő ultimátumról, amely nagyon határozott és nagyon kemény hangvételű volt, s tartalmazott olyan kitételeket, amelyek Szerbia mint független állam nem tehetett eleget: az ultimátum megkövetelte a szerbektől, hogy a Monarchia hatóságai Szerbiában nyomozást folytassanak a gyilkosság ügyében. Ez annyit jelentett volna, hogy Szerbia beleegyezik: egy másik állam hatóságai felülírják a független szerb államiséget, a szerb szuverenitást.

Az ultimátumot július 23-án nyújtották át, s július 25-én a fent említett pont kivételével a szerbek elfogadták a megfogalmazott követeléseket, de ez annyit jelentett, hogy az ultimátum egészét nem fogadták el. Még aznap mozgósított Szerbia, s a Monarchia is részleges mozgósítást rendelt el. Július 28-án megtörtént a hadüzenet. Ugyanezen a napon Tisza megtartotta első háborús beszédét a parlamentben.

¹¹ *Protokolle* 1966. 150-154.

Július 29-én Oroszországban elrendelik a részleges, s 30-án az általános mozgósítást. 31-én a Monarchia rendeli el az általános mozgósítást, s augusztus 1-jén ugyanezt teszi Németország. A háborús gépezet beindult.

Az ellenzék

Magyarországon ekkor létezett egy jelentős és sokszínű parlamenti ellenzék, s a választójog szűkössége okán a parlamenten kívül jelen volt egy jól szervezett, politikailag erős szociáldemokrata ellenzék is. Létezett egy intellektuálisan erős, de viszonylag szűk körre kiterjedő polgári radikális álláspont is, amely ugyancsak parlamenten kívüli volt. Ha végigtekintünk a parlamenti ellenzéken, akkor viszonylag sokszínű képet kapunk. A legerősebb vonulatot a Függetlenségi Párt képviselte. Ennek a pártnak volt jobbszárnya, balszárnya – tehát minden olyannal rendelkezett, amely egy 20. század eleji parlamenti klubpártot jellemzett. Az 1890-es évek egyházpolitikai harcai eredményeképpen jött létre az állam és az egyház szétválasztását ellenző Katolikus Néppárt. Szervezetileg ők eltértek a parlamenti klubpárti modelltől, és organizációjukban sokkal inkább a szociáldemokrata modellt követték, miközben tartalmilag ultrakonzervatív álláspontot foglaltak el. Fellelhető volt egy gazdaérdekeket képviselő párt és a döntően budapesti kispolgárságot képviselő pártalakzat is.

A hadüzenet bejelentésekor az egész parlamenti ellenzék nevében a 68 éves Apponyi Albert szólalt meg.¹² Nemcsak életkora, hanem politikai tapasztalata alapján is veteránnak számított. 1901-1903 között képviselőházi elnök, 1906-1910 között vallás- és közoktatásügyi miniszter volt. Informális tekintélye segítette őt abban, hogy az egész parlamenti ellenzék nevében szóljon. A hadüzenet bejelentésekor így nyilatkozott: „*Ennek a leszámolásnak a megkezdésére mi is csak egy szóval felelhetünk: hát végre!*”¹³ A kijelentés egyértelműen jelzi: a magyar parlamenti ellenzék abszolút helyeselte a háborút, s úgy gondolta, hogy előbb-utóbb a magyaroknak úgylé kell számolni a szerbekkel, akik már 1848-49-ben rengeteg borsot törtek a magyarok orra alá. Ebben az érzésben az is szerepet játszott, hogy a magyar politikai kultúrában az oroszok a szabadságharc leverőiként rögzültek, s így az oroszellenesség érzelmi tőkeként volt jelen. Azt majdnem mindenki sejthette, hogy a Szerbia elleni háború az oroszokkal szembeni háborút is jelenti, jelentheti.

Noha Apponyi az egész ellenzék nevében nyilatkozott, hangsúlykülönbségek is voltak. Az adott időpontban külföldön (Amerikai Egyesült Államok) tartózkodó, a Függetlenségi Párt balszárnyához tartozó Károlyi Mi-

¹² A parlamenti ellenzék, illetve a parlamenten kívüli ellenzék álláspontjáról: *Magyarország története. 1890-1918. 7/2.* Főszerk.: HANÁK Péter, Szerk. MUCSI Ferenc, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. 1099-1102.

¹³ *Képviselőházi Napló. 1910-1915. XXXVI. kötet, Budapest, 1917. 192.*

hály általában ellenezte a német orientációt, és nem egyszer hangoztatta pacifista nézeteit. Mégis amikor október 1-jén hazatért, nem emelt szót a háború ellen, sőt, novemberben ő olvasta fel a magyar parlamentben a Függetlenségi Párt háborút támogató nyilatkozatát.¹⁴

A parlamenten kívüli ellenzék intellektuálisan igen markáns formáját a polgári radikálisok csoportja képviselte. Ők úgy gondolták, hogy a gazdasági integráció felülírja a militarizmust, s a munkásság, illetve a polgárság egyes csoportjai képesek lesznek megakadályozni az imperialista politika elfajulását. A háború kitörése előtt egyértelműen háborúellenes álláspontot képviseltek, s úgy vélték, hogy a Szerbia elleni katonai fellépés az úgynevezett feudális- és bankérdekeltségeken kívül senkinek sem áll érdekében; az ország közvéleménye inkább a béke pártján áll. A háború kitörésekor azonban elkezdtek úgy beszélni, mintha nem azt gondolnák, amit addig mondtak, sajtójuk egyértelműen a háború mellett foglalt állást. Ebben persze nagy szerepe volt annak, hogy ők is részesei voltak annak a politikaivá váló kulturális paradigma-rendszernek, amelyben a magyar politikai elit gondolkodott.

A legérdekesebb mégis az volt, ahogy a Magyarországi Szociáldemokrata Párt álláspontot váltott.¹⁵ (ebben nem álltak egyedül, hiszen egész Európában ez történt.) Ritkán adódik, hogy ennyire látványos egy politikai pálfordulás. A trónörökös meggyilkolását követően azt írták, hogy a gyilkosságot az osztrák-magyar imperializmus idézte elő, amelynek Ferenc Ferdinánd volt az egyik képviselője. Az osztrák-magyar imperializmus ugyanis elnyomja a Monarchia területén élő szerbeket, s helytelen ugyan az egyéni terror, de Gavrilo Princip tette tiltakozás volt az elnyomás ellen. A szerbnek küldött ultimátumot úgy kommentálták, hogy azt nem „mi küldtük”, hanem „ők küldték”, azaz az osztrák-magyar imperialista körök ki akarják provokálni a háborút. Még július 26-án is arról cikkezik a szociáldemokraták újságja, a *Népszava*, hogy „ma a szociáldemokrata hang az egyetlen az országban, amely még az utolsó pillanatban is tiltakozását kiáltja ki a háború ellen.”¹⁶

Akkor, amikor – nem oly váratlanul – kiderült, hogy a Monarchia egyik fő ellenfele a cári Oroszország, a magyar szociáldemokraták is beálltak német elvtársaik mellé, és háborúpártiak lettek. Ebben persze az is szerepet játszott, hogy nem kívánták saját betiltásukat megkockáztatni – amire egyébként a magyar törvények lehetőséget adtak volna.

¹⁴ KÁROLYI Mihály: *Hit, illúziók nélkül*. Magvető, Budapest, 1977. 66-75. Károlyi – saját bevallása szerint – csak azért kárhoztatta Apponyit, amiért az nem zsarolta meg a dinasztíát a háborút támogató állásfoglalás fejében.

¹⁵ A szakirodalom a szociáldemokrata pártok pálfordulását csak úgy emlegeti mint a II. Internacionálé csődjét, hiszen ez a szervezet, amely egyesítette a szociáldemokrata pártokat, a háborút megelőzően a háború ellen foglalt állást. Amikor a háború kitört, jószerivel az egész európai szociáldemokrácia beállt a háborút pártolók táborába. Lásd erről: JEMNITZ János: *A szocialista pártok és a háború*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969.

¹⁶ *Kitört a háború!* *Népszava*, 1914. július 26.

Tény, hogy a magyar szociáldemokraták ezzel a pálfordulással nem maradtak Európában magányosak.

Összefoglalóan azt lehet mondani: sem a parlamentben, sem a parlamenten kívül nem maradt olyan politikai erő, amelyik 1914. július végére, augusztus elejére ne helyeselte volna a háborús részvételt. Apró különbségek voltak, a zenekarba nem mindenki egyszerre, egy időben és egyenlően erős szólamba állt be, de végül is összeállt a háborús szimfónia. Magyarországon a legális politikai térben mindenki híve lett annak, hogy Szerbiával háború árán is le kell számolni. 1914 augusztusától a művészeti életben is sorra-rendre jelentek meg a háborút helyeslő alkotások, s a színházak a háborúra mozgósító, erősen nemzeti tartalmú darabokat írtak és tűztek műsorra.¹⁷

Magyarországot politikailag látszólag egyesítette a hármass jelszó: éljen a király, éljen a haza, éljen a háború!

Ez az egység a háború során fokozatosan megbomlott – de ez már egy másik történet.

Vélt és valós nemzeti érdek

A háború helyeslése a résztvevő országokban összeurópai jelenség volt. Úgy tűnik, hogy 1914-re nemcsak a magyar, hanem az európai politikai elit döntő része is besorolt a háborús álláspont mögé. Mindez azonban módszertanilag nem ment fel minket az alól, hogy konkrétan megindokoljuk: a magyar politikai elit miért állt a háborús álláspont mögé?

Ez már csak azért is szükséges, mert szűken vett magyar nemzeti szempontból látszólag semmilyen érdek sem támogatta a háborút. Az akkori – ma már történelminek vagy éppen nagynak, esetleg az első magyar királyról Szent István-inak nevezett – Magyarország egy töredék népcsoporttól (a csángóktól) eltekintve lefedte a magyar etnikum egészét. Az országnak hódító céljai nem voltak, mert minden hódítás csak a tőle eltérő etnikum számosságát növelte volna. Ha tisztán logikailag nézzük a helyzetet, akkor a magyar érdek az lett volna, hogy semmi ne változzon. A háború annyit jelentett, hogy győzelem esetén nyilván változtak volna a határok – ami a fentiekből következően nem volt magyar érdek –, vereség esetén pedig ugyanez következett volna be, de ez sem volt magyar érdek, mert ebben az esetben az ország területe kisebb lett volna. Természetesen azt nem lehetett előre tudni, hogy vereség esetén mennyivel csökkenne a terület, de azt lehetett látni, hogy semmi-

¹⁷ Rövid időn belül több mint egy tucatnyi propaganda-színarab született, így többek között: Hegedűs Gyula – Faragó Jenő: *Mindnyájunknak el kell menni* (1914. szeptember 2-án a budapesti Vígszínház mutatta be), illetve Pásztor Árpád: „*Ferenc József azt üzenté...*”, amit augusztus 25-én mutatott be a szintén budapesti Király Színház. A két darabot azért emelem ki a többi közül, mert címadásukban is utalnak a magyar nép körében rendkívül népszerű, az 1848-49-es szabadságharchoz kötődő Kossuth-nótára, amely a folklorizálódott nemzeti identitás egyik érzelmi alappillérvé vált.

lyen területcsökkenés nem érdeke a magyar politikai elitnek.

Azt lehet tehát mondani, hogy magyar szempontból az lett volna a legelőnyösebb, ha a háború döntetlenül ér véget, s így semmi sem változik. De általában azért nem szoktak háborút kezdeni, vagy támogatni, hogy döntetlenül érjen véget, azaz semmi se változzék. Így a magyar politikai elit esetében nagyon is konkrétan feltehető az a kérdés, hogy miért támogatták a háború elindítását?

Megítélésem szerint a támogató álláspont kulcsa nem az aktuálpolitikai helyzetben keresendő. Még csak abban sem, hogy Magyarország a Monarchia részeként nem rendelkezett teljes állami szuverenitással, s így alkalmazkodnia kellett más döntéshozatali mechanizmusokhoz is. Ezek nyilván mind szerepet játszottak, de nem döntő tényezőként.

A meghatározó mozzanat a magyar nacionalizmus megkérdőjelezhetetlen axiómákká rögzült sajátosságaiban rejlik.

A magyar nacionalizmus axiómái

A magyar nemzeti gondolat- és érzésvilág – az európai trendekkel összhangban, de Nyugat-Európához képest némi késéssel – a 19. század '20-'30-as éveitől kezdett kifermődni, és 1848-49-ben vált tömeges érzelmi realitássá.¹⁸ A folyamat struktúrájában a máshol már létező mintákat követte – kulturális (nyelvújítás, nemzeti kultúra), majd politikai szakaszra (nemzeti önrendelkezés) bontható. A szakaszok között erőteljes átfedés is volt: a kulturális vetület akkor is jelen volt, amikor a politikai követelések domináltak, a nemzeti kultúra megteremtése pedig azonnal politikai tartalmat is hordozott. A magyar nemzeti gondolkodás kifejlődésével megjelent a territorialitás fogalma is. Elég csak az 1848-as magyar forradalmi március 12 pontjára gondolnunk: az egyik az Erdéllyel való uniót érinti. Igaz, csak az utolsó pontként jelenik meg, de határozottan feltűnik az ország egységének képzete.

Köztudott, a „nemzeti Magyarország” akkoriban igen sok kultúra és nemzetiség alkotta. 1848 előtt a Habsburg hatalom igazgatási szempontból szétagolta az országot: Erdélynek önálló rendi gyűlése volt, az ország déli területeit közvetlenül katonai igazgatás alá rendelték. Közigazgatásilag Magyarország tehát nem volt egységes. Nemzeti Magyarországot nem lehetett követelni, mert túl sok nemzet, illetve nemzetiség élt itt, ám igazgatásilag egységes Magyarországot lehetett kívánni, mert ez kivitelezhetőnek tűnt.

Anélkül, hogy a történelmi eseményeket részletesen felidézném, megállapítható: az 1848-ban hatalomra került felelős magyar kormány tényleges ha-

¹⁸ A magyar nacionalizmusról szóló álláspontomat elég részletesen kifejttem: GERŐ, András: *Imagined History. Chapters from Nineteenth and Twentieth Century Hungarian Symbolic Politics*. Columbia University Press, New York, 2006.; illetve GERŐ, András: *Hungarian Illusionism*. Columbia University Press, New York, 2008. 21-48. Legújabbban: GERŐ András: *1867 kiegyezése két látószögéből*. IN: Uő.: *Szétszakított múlt*. Habsburg Történelmi Intézet, Budapest, 2012. 131-144.

talma soha nem terjedt ki az egykori középkori rendi állam teljes területére. Az 1849-ben győzedelmeskedő Habsburg hatalom pedig igazgatási szempontból megint szétdarabolta az irányítása alá visszatért magyar királyságot.

Az 1867-es kiegyezés nyomán állt elő az a helyzet – ami azután 1918-ig, az első világháború végéig tartott –, hogy a magyar kormány autoritása a középkori Magyarország teljes területére kiterjedt. Innentől magától értetődővé vált, hogy Magyarország területi integritásának képzete megegyezik Nagy-Magyarország fogalmával.

A magyar nemzeti gondolkodás sajátos csapdahelyzetbe került. Egyfelől úgy gondolta, hogy a teljes önrendelkezéssel bíró Magyarország a kívánatos. Másfelől azonban területi egységét annak köszönhette, hogy megegyezett a Habsburgokkal – aminek az volt az ára, hogy az ország belső, de nem külső önrendelkezéssel betagozódott a birodalomba. Így tehát a magyar államiság létezett, de a magyar állam nem rendelkezett teljes szuverenitással.

Magyarország területi integritása olyan fontos nemzeti célnak bizonyult, hogy ez sokak számára elviselhetővé és felvállalhatóvá tette a Habsburg Birodalmi létet is, annak ellenére, hogy szívük mélyén azt gondolták, az ország adott kiterjedésében és nemzeti, nemzetiségi összetételében a magyarok államként megállna a saját lábán is. Axiómaként rögzült, hogy a soknemzetiségű történelmi Magyarország a magyarok országa, s ezért területén – noha sok nemzet él – csak egy politikai nemzet, a magyar létezik.¹⁹ Ebből következően az is axiomatikus lett, hogy a magyarok országában, Magyarországon a magyarok vannak uralkodó helyzetben, őket illeti a szupremácia. Az érzelmek szintjén az is axiómaként rögzült, hogy kívánatos lenne, ha Nagy-Magyarország a magyarok szupremáciájával önálló lehetne. Tehát a Habsburg Birodalom kényszerű adottság, ami csak gátolja a magyar önkifejezést.

Az 1867 és 1918 közötti Magyarország területén 1900-ig a magyarok kisebbségben voltak. 1900 után statisztikai értelemben többségbe kerültek. A többségi helyzet egyfelől valós, másfelől látszólagos volt. A statisztikai adatok a számszerűség kérlelhetetlenségével jelezték: az ország területén élő embereknek alig több mint fele magyar. Mindez viszont nem jelentette azt, hogy az ország minden településén ez lett volna a helyzet. Egyes vidékeken elsőprő volt a szlovák, szerb vagy éppen román többség. (Bizonyos, hogy Erdélyben már a 18. századtól a románok voltak többségben.) Arról nem is beszélve, hogy a magyarországi nemzetiségek egy részének anyaaállama jött létre a szomszédos országokban. Az erdélyi románok mögött kiformalódott

¹⁹ Lásd erről az 1868. XLIV. tc.-t, amely címe szerint a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában született. A törvénycikk előbeszéde rögzíti: „... Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja...” A nemzetiségeket érintő jogegyenlőség nem terjedt ki a kollektív nemzeti identitás elismerésére; arra, hogy politikai entitásként is államalkotóként megjelenjenek. Ez nem 1868-ban volt igazán nagy probléma, hanem 1914-re vált azzá.

Románia, a magyarországi szerbek mögött kialakult Szerbia. Mindeközben a magyarországi nemzetiségek is ráléptek arra az útra, hogy önálló nemzeti tudattal, érzelmevilággal s önálló territoriális céllal bírjanak.

A 19-20. század fordulóját követően – miután a magyarok többségbe kerültek – egyre gyakrabban merültek fel az igény az ország szerkezetének átalakítására. Ferenc Ferdinánd részben a nemzeti elv alapján akarta a Habsburg Monarchiát és benne Magyarországot átformálni. S persze voltak olyanok, mint Tisza István gróf, akik állagőrzésben gondolkoztak, és az ország területi egységét illetően semmifajta engedményre nem voltak hajlandóak.

Mindezzel azt kívánom hangsúlyozni: már az első világháború előtt komoly kételemek merültek fel, hogy Magyarország, a magyarok országa-e. A kételemek ellenére azonban a mértékadó magyar szellemi és politikai élet úgy gondolta, hogy az adott Magyarország a magyarok országa. Az 1896-os Millennium²⁰ tömegméretekben is ezt a hitet és meggyőződést erősítette.

Témánk szempontjából a magyar nacionalizmus természetéhez még egy nagyon fontos axiomatikus elem tartozik. Éppen azért, mert a történelmi Magyarország jóval nagyobb volt, mint a magyar etnikum területi elterjedése, a magyar nemzettudatba kezdetektől fogva beépült a szorongás, a félelem. Attól féltek, hogy a magyarok eltűnnek az összeérő szláv és német tengergen. Ennek a szorongásnak az egyik legfontosabb nemzeti költemény, a *Szózat* szerzője, Vörösmarty Mihály (1800-1855) éppúgy hangot adott, mint a magyar reformkor egyik legnagyobb alakja, Széchenyi István gróf (1791-1860). Mindannyian féltek a nemzethaláltól. A szorongás és az említett axiómákat valló magyar nacionalizmus szorosan összefüggött. Minél inkább az adott axiómákkal telítődött a magyar nacionalizmus, annál inkább félt, és egyben kompenzálni akarta félelmét. Nem véletlen tehát, hogy Tisza István húzódozott a háború azonnali kirombolásától, s az sem, hogy nem kívánt szerb területeket bekebelezni. Félt Erdély elvesztésétől és attól, hogy újabb szláv tömegekkel dúsul a Monarchia. A rajta kívül lévő politikai erők pedig szintén nem akartak engedni az ország területi integritásából, és szintén féltek attól, hogy más etnikummal gyarapszik Magyarország. A nacionalista axiómarendszer – politikai pártállástól függetlenül – működött. Úgy vélték, hogy a háború valójában a területi integritást és a magyar szupremáciát fenyegető veszélyek elhárításáról szól, s ennyiben magyar szempontból nem támadó, hanem önvédelmi akció. Azt gondolták, hogy a kényszerközösségként megélt Osztrák-Magyar Monarchia erejét felhasználva Szerbiának és Romániának magyar erőt mutatnak fel, s ezzel megkérdőjelezhetetlenné te-

²⁰ Lásd erről GERŐ András: *Magyar aranykor*. IN: Uő: *Nemzeti történelemkönyv*. Habsburg Történelmi Intézet, Budapest, 2013. 45-72. Továbbá: GERŐ András (Szerk.): *Budapest 1896. A város egy éve*. Budapesti Negyed Alapítvány, Budapest, 1996. A Millenniumhoz kötődően jött létre a Feszty-körkép, amely hangsúlyosan fejezi ki a magyarok jogát Magyarország egészéhez. Lásd: SZÚCS Árpád - Wojtowicz MALGORZATA: *A Feszty-körkép*. Helikon Könyvkiadó, Budapest, 1996.

szik Magyarország területi integritását és a magyar szupremáciát; mindazt, ami nacionalizmusuk alapszövegét képezte.

Nagy-Magyarország, Szent István-i Magyarország – vagy hívjuk, ahogy akarjuk – 1541-től, az ország három részre szakadásától fogva nem létezett területi egységként, s csak a modern nemzettudat korában, 1867 után jött újra létre. Ténylegesen 1918-ban, jogilag 1920-ban szűnt meg.

A Habsburgokkal történő kiegyezés hozta létre, és a Habsburg Birodalom felszámolásával lett vége.

Ugyanazok a magyarok, akik a Habsburg Birodalom utolsó létformája által biztosított Nagy-Magyarországot természet adta, istenadta hazájuknak tekintették, rendszerint undorral vagy éppen elutasítóan viszonyultak a dinasztiahoz, újabb bizonyosságul annak, hogy az adott nemzettudat mennyire nem volt képes a történelmi realitásokat önmagához közel engedni.

A magyar politikai elit saját kulturális paradigmáit tekintette realitásnak, s ennek mentén fogalmazta meg aktuálpolitikai reakcióját.

Örültek tehát annak, hogy kitört a háború.

